

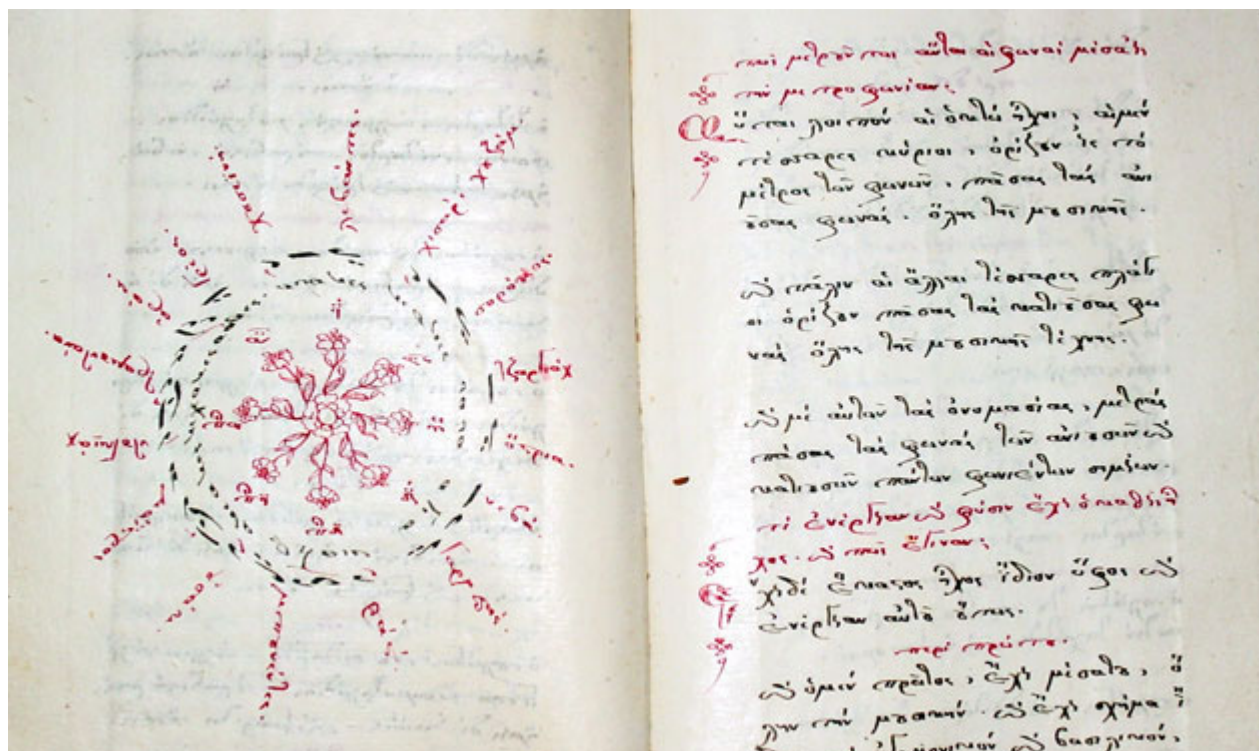
Προτάσεις για μία διεπιστημονική προσέγγιση της παρ'ημίν μουσικολογίας (2ο μέρος) (Δρ. Αγαμέμνων Τέντες, Μουσικολόγος)

/ [Πεμπτούσια](#)

2. **ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ**

Ο λόγος, λοιπόν, περί Βυζαντινής Μουσικολογίας^[7]. Σύμφωνα με την Diane Touliatos,^[8] 'η Βυζαντινή μουσικολογία επισήμως ανακηρύχθηκε ως ένας κλάδος της λογισύνης το 1927' 'στο δεύτερο Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στο Βελιγράδι' κατά το ίδιο έτος. Αρκετοί έχουν γράψει σε σχέση με το τι έχει γίνει έκτοτε, θα προτείνω έναν αρχικό βιβλιογραφικό πίνακα στο τέλος της εισηγήσεώς μου. Αυτό στο οποίο θα ήθελα κατ' αρχήν όμως να σταθώ είναι το παρόν του κλάδου - η Βυζαντινή Μουσικολογία έχει παρόν, και αυτό το παρόν - τουλάχιστον εντός των ελληνικών συνόρων - είναι σε κρίση. Κατ' αρχήν, υπάρχουν τα τρέχοντα προβλήματα της καθ' αυτό μουσικολογικής έρευνας, παρόντα ήδη προ της οικονομικής κρίσεως του 2009, και αυτά είναι πολλά. Αφ' ενός, τα περί των ερευνητικών αντικειμένων, καθώς και τα (δυσκολότερα των πρώτων) περί των μεθοδολογιών βάσει των οποίων αυτά δέον να αντιμετωπιστούν εντός του κλάδου.

Είναι αυτά τα αντικείμενα και οι μεθοδολογίες ενιαία, ή τουλάχιστον, οριοθετούν έναν ενιαίο κλάδο με μία πρακτική-μεθοδολογική έννοια στο τεράστιο πεδίο της επιστήμης; Τώρα που η σημειογραφία προ της μεταρρυθμίσεως του 1814 αποκρυπτογραφείται, αφ' ετέρου, υπάρχουν και τα περί της γενικεύσεως των επιστημονικών στόχων μας, όπως π.χ. η ταυτοποίηση και σύγκριση των μουσικών ρευμάτων στην ιστορία της μουσικής μας. Δηλαδή, τα περί μελοποιητικών ειδών και αισθητικής προ διακοσίων ετών. Πώς ώδευσε η μελοποιία εν σχέσει προς την σημειογραφία; Ήταν πάντοτε και σε όλα τα είδη της μελοποιίας η σημειογραφία η βάση της μελοποιίας και ψαλτικής γενικότερα, ή η από καρδίας με βάση μόνο τον κανονάρχη ψαλμώδηση κατά το πατριαρχικόν έθος και η προ σημειογραφίας μελοποίηση είναι αρχαίες πρακτικές και πόσο αρχαίες είναι ανά είδος μελοποιίας; Ή μήπως η σημειογραφημένη μουσική και η 'απ' έξω' ψαλμώδηση εναλλάσσονται στον ιστορικό ρου της ψαλτικής (και τότε και που) και μέσα στην ίδια την πραγματική ψαλμώδηση ενός μέλους;

Υπάρχει η πιθανότητα να φανταστούμε το μέλλον του κλάδου μας ως ενός ο οποίος έχει επιτυχώς ασχοληθεί με την εξειδικευμένη μελέτη συγκεκριμένων αντικειμένων, σκιαγραφήσει τις γενικές ιστορίες σημειογραφίας, θεωρίας, πρακτικής, μελοποιίας, κλπ, αλλά που δεν έχει δοκιμάσει να συνθέσει και να συγκρίνει τα αποτελέσματα; Θα δοκιμάσουμε τουλάχιστον να συνθέσουμε (συγγραφή θα ήταν κάτι το πολύ δυσκολότερο σε αυτόν τον τομέα) μία δική μας ιστορία της παρ' ημίν εκκλησιαστικής μουσικής, με την τόσο μεγάλη αφθονία πηγών στην διάθεσή μας - διάθεση την οποία οφείλουμε στους μελετητές μας της

πρώτης γενιάς (του Γρηγορίου Στάθη, του μακαριστού Γεωργίου Αμαργιαννάκη, και εκτός πανεπιστημίου του Μανόλη Χατζηγιακουμή, του Γεωργίου Χατζηθεοδώρου, κ.α.) – ή η απόρριψη εκ μέρους μας της ιστορίας του τελευταίου ο οποίος κατάφερε να συγγράψει, δηλαδή του πρωτοπόρου Γεωργίου Παπαδοπούλου, ως μίας δήθεν «καλής για την εποχή της» (γιατί κατ' ουσίαν απορριπτικός είναι ένας τέτοιος χαρακτηρισμός ως προς το παρόν), και η ταυτόχρονη οξύμωρη προσθήκη μας σε αυτήν πιο επικαιροποιημένων λεπτομερειών που αποδεικνύει το περιορισμένον των γνώσεών μας, θα είναι η καλύτερή μας ανταπόκριση στο ιστορικό αυτό ζητούμενο; (Δεν αναφέρθηκε ο Βέλλες ως τελευταίος συγγραφέας πλήρους ιστορίας της εκκλησιαστικής μουσικής, αφού ο ίδιος στον πρόλογο της α' εκδόσεως της Ιστορίας της Βυζαντινής Μουσικής και Υμνογραφίας του (1949) παραδέχεται ότι δεν ασχολείται στο βιβλίο αυτό με την εποχή της ακμής των μεγάλων Μαϊστών, δηλ. τους αιώνες 13^ο-15^ο, αλλά κυρίως με την προηγούμενη περίοδο ενιαίας δημιουργίας μέλους- ύμνου.^[9]) Ή μήπως οι συρραπτικές (ρύσεως ιστορίες εξ εσπερίας τύπου New Grove Music Dictionary θα είναι ό,τι καλύτερο μπόρεσανε – και εμείς μαζί τους – να κάνουμε;

Συνεπώς, τα ιστοριογραφικά μέσα δεν έχουν βελτιωθεί στην πορεία του τελευταίου αιώνα της Βυζαντινής Μουσικολογίας στην Ελλάδα;^[10] Μήπως θα πρέπει να επιβεβαιώσουμε για άλλη μία φορά την ρήση του Γεωργίου Παπαδοπούλου ότι 'η ιστορία της μουσικής αναμφίβολος εστί χρησιμωτάτη, αλλ' η σύνταξις τοιαύτης δυσχερής εργώδης, πολύπονος και λαβυρινθώδης τυγχάνει'^[11], και απλά να μείνουμε εκεί, ενώ αυτός προσπάθησε την συγγραφή της, αν και όπως μαρτυρεί ο ίδιος στον πρόλογο του πρώτου εκτενούς έργου του, το οποίο εν ταπεινώσει ωνόμασε Συμβολαι εις την Ιστορίαν της Παρ' Ημίν Εκκλησιαστικής Μουσικής,^[12]

'Δυσχερής δε τα μάλα ο λεπτομερής καταρτισμός τοιαύτης ιστορίας, διότι ο της μουσικής ημών αγρός, χέρσος και αγεώργητος τυγχάνει, άλλαις λέξεσι, τα βοηθήματά εισιν ολίγιστα και εις πολλούς συγγραφείς σποράδην κείμενα, άπερ οι κατά καιρούς γνώσεων παντοδαπών πλουτούντες και δυνάμενοι τάυτα ερευνήσαι, τη ραστώνη καταθύοντες ή τον πόνον προς διάσωσιν των μουσικών ιστορικών ειδήσεων ορρωδούντες, άλλοις την δόξαν κατελίμπανον.'

Μήπως έπρεπε να χρησιμοποιήσει ενεστώτα και μέλλοντα χρόνο παρ' ότι σήμερα τα βοηθήματα είναι πολύ περισσότερα από τα δικά του;

Εκτός από το ιστορικό πεδίο, νέα προβλήματα υπάρχουν και στην θεωρία της μουσικής μας: τώρα που η παλαιότερη σημειογραφία αποκρυπτογραφείται, τι θα γίνει με τις κλαδικές συμπεριφορές των παλαιότερων μελών που δεν εντάσσονται

στα σημερινά χαρακτηριστικά των ήχων; Θα εντάξουμε νέα χαρακτηριστικά στον κάθε ήχο σύμφωνα με τα παλαιότερα μελοποιητικά πρότυπα ή θα δυναμιτίσουμε τα θεμέλια της προσπάθειας μεταγραφής των παλαιών σημειογραφιών αποκλείοντάς τις από την εκκλησιαστική μουσική πράξη και θεωρία;

Εν τούτοις, υπάρχουν ακόμα πιο πρακτικά προβλήματα να αντιμετωπίσουμε, προβλήματα των οποίων η παράβλεψη θα μπορούσε να επηρεάσει την ύπαρξη του όλου επιστημονικού κλάδου στην Ελλάδα. Θα υποστηριχθεί η καθ' αυτό έρευνα από δημόσιους οργανισμούς ως έρευνα - για να χρησιμοποιήσω τον όρο του αιμνήστου Σίμωνα Καρά - για την διάσωση και διάδοση μίας εθνικής πράγματι μουσικής και μουσικολογίας ή θα εξαρτάται μόνο από την καλή διάθεση - και τις αναρίθμητες νυκτερινές εργατοώρες - των ερευνητών; Θα συνεχίζεται να επαληθεύεται για τους περισσότερους από εμάς η ρήση του επίσης αιμνήστου Λυκούργου Αγγελοπούλου προς νεώτερο ερευνητή ότι «αυτά που έκανα, τα έκανα μόνος μου, κι εσύ μόνος σου θα δουλέψεις» (και, εφ' όσον ο ίδιος εργάστηκε ομαδικά μέσα στην χορωδία του, καταλαβαίνουμε ότι αυτό το «μόνος σου» σήμαινε «χωρίς εξωτερική ανθρώπινη βοήθεια»).

Σε εθνικό επίπεδο, υπάρχει θεσμικό μέλλον για την Βυζαντινή Μουσικολογία στην Ελλάδα ή η τρέχουσα κρίση θα αποδειχθεί καταστροφική για έναν ολόκληρο κλάδο εντός των συνόρων, εφ' όσον οι αντίστοιχες πανεπιστημιακές θέσεις, ελάχιστες ήδη ούτως ή άλλως, πρακτικά καταργούνται μετά από τις συνταξιοδοτήσεις λόγω του κανόνα της μίας προσλήψεως για κάθε δέκα αποχωρήσεις; Ως προς αυτά τα θέματα ας ελπίσουμε ότι οι ιθύνοντες του κλάδου, οι κατέχοντες θεσμικές θέσεις, θα φροντίσουν με όποιο τρόπο μπορούν ούτως ή άλλως ελάχιστα μπορούμε να προσφέρουμε οι εκτός θεσμικών θέσεων. Μήπως όμως υπάρχει και σχέση μεταξύ των εσωτερικών - επιστημονικών (επιστημολογικών, μεθοδολογικών, πρακτικών) - προβλημάτων του κλάδου και της παρούσας φθίνουσας καταστάσεώς του;

Μοιάζει ότι δυστυχώς η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα είναι καταφατική, και ένα επιστημονικό συνέδριο είναι ο κατ' εξοχήν χώρος για να συζητηθεί προκειμένου να γίνει μία αρχή προς την επίλυσή του. Για να βρεθούν οι επιμέρους παθογένειες ενός συνόλου, θα μπορούσε κανείς να ξεκινήσει αναλύοντας την τρέχουσα κατάστασή του. Κάποια από τα προβλήματα τα οποία προκύπτουν από την ανάλυσή μου του θέματος έχουν ήδη εκτεθεί στην αρχική μου πρόταση προς το συνέδριο. Λαμβάνοντας την ευκαιρία εκ του τίτλου του παρόντος συνεδρίου, θα ήθελα να επικεντρωθώ σε μόνο ένα από αυτά: την απομόνωση της Βυζαντινής Μουσικολογίας κατά το μείζον μέρος από τους άλλους επιστημονικούς κλάδους σε μεθοδολογικό επίπεδο. Θα ερωτήσει τις, «γιατί θα έπρεπε να ασχοληθούμε αναγκαστικά με τους άλλους επιστημονικούς κλάδους; ας είμαστε ο καθένας

επικεντρωμένοι στα του οίκου του.»

Το αρχικό όμως επιχείρημα είναι αρκετά εύκολο να στηριχθεί – ας προσέξουμε σε αυτό το σημείο μόνο και μόνο τους τίτλους: εάν ασχολούμαστε με το παρελθόν της παρ’ ημίν μουσικής, δηλαδή με την ιστορία της μουσικής μας, υπάρχει ένας ευρύς επιστημονικός κλάδος που λέγεται *Ιστορία ή Ιστοριογραφία*, κλάδος ο οποίος υπάρχει εξ αρχαιοτάτων – ελληνικών – χρόνων και έχει αναπτύξει διάφορες μεθόδους μελέτης στο πέρασμα των αιώνων. Γνωρίζουμε και εφαρμόζουμε κάποιες από αυτές τις μεθόδους όταν ασχολούμαστε με την ιστορία της παρ’ ημίν εκκλησιαστικής μουσικής ή επαναεφευρίσκουμε τον ιστοριογραφικό μεθοδολογικό τροχό; Προσπαθούμε να εξελίξουμε αυτές τις μεθόδους προς παραγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων; Για να μην πάμε πολύ μακριά, όμως, υπάρχουν και πρόσφατα παραδείγματα στον καθ’ ημάς εγγύτερο χώρο, αρχής γενομένης εκ του προαναφερθέντος Γεωργίου Παπαδοπούλου. Έχουμε διαβάσει προσεκτικά τους προλόγους του περί των αρχών έρευνάς του και των πηγών του πριν γράψουμε τις δικές μας τμηματικές ιστορίες; Όταν συγκρίνουμε σημειογραφίες, ας πούμε του Πέτρου και του Χουρμουζίου, ασκούμε μία κατά κυριολεξίαν συγκριτική-ιστορική μουσικολογία, την οποία ο ιδρυτής της δυτικής μουσικολογίας Guido Adler θεώρησε ως τον πρώτο κλάδο της ιστορικής μουσικολογίας περί το έτος 1885 βαφτίζοντάς τον μουσική παλαιογραφία.

Έχουμε όμως ενδιαφερθεί να μάθουμε τις αρχές και μεθόδους του υπερεκατονταετούς αυτού επιστημονικού κλάδου στην δύση μήπως και λάβουμε κάτι μεθοδολογικά χρήσιμο ή επιλέγουμε να απορρίψουμε εκ των προτέρων ή, στην καλύτερη περίπτωση, να αγνοήσουμε, την δουλειά που έχει γίνει εκεί, συγκρίνοντας σημειογραφίες περίπου όπως έκαναν οι ψαλτικοί πρόγονοί μας εκατό χρόνια πριν; Το μπόλιασμα της επιστήμης μας με κλάδους ετέρων δένδρων θα το βγάλουμε από την παράδοσή μας; (Εντός και εκτός Ελλάδος, υπάρχουν βεβαίως και οι εξαιρέσεις ερευνητών σε αυτόν τον κανόνα.)

Η πρόταση λύσεων στα προαναφερθέντα προβλήματα δεν είναι απλή, θα επιχειρήσω κάποιες παραινέσεις στο τέλος. Πάντως, και για να έρθω στο προκείμενο θέμα, το παρόν της διεθνούς επιστημονικής έρευνας – ή τουλάχιστον ό,τι μπόρεσα να αφουγκραστώ από αυτό – μοιάζει να έχει απορρίψει το θέμα της αυτονομίας στην επιστήμη. Εκτός των εθνικών αλλά εντός των επιστημολογικών συνόρων, από ότι διαβάζουμε στην Τουλιάτου, αναφερομένη την δεκαετία του ’70 στην ‘Κατάσταση της Επιστήμης της Βυζαντινής Μουσικής’ στο ομώνυμο άρθρο της, η λογιοσύνη περί της Βυζαντινής Μουσικής ήδη προ του 1978 προτίμησε το άνοιγμα προς άλλες επιστήμες^[13].

Παρ’ ότι οι ακαδημαϊκοί κλάδοι είναι πολλοί και διαφορετικοί, η ποικιλία των

αντικειμένων που ταυτόχρονα εμπεριέχονται στα ονόματά τους (δηλαδή, απλά, στα ονόματα των επιστημονικών κλάδων), η συχνότητα με την οποία νέοι κλάδοι ενασχολούμενοι με νέα αντικείμενα εμφανίζονται στον πανεπιστημιακό χάρτη, η τάση διεπιστημονικότητας στην έρευνα, όπως επίσης – και αυτή είναι μία πιο εσωτερική παρατήρηση – τα κοινά θέματα συζητήσεως, ή τουλάχιστον η αγωνία να βρεθούν κοινά θέματα συζητήσεως μεταξύ επιστημόνων διαφορετικών κλάδων, κατά τους θεωρητικούς στοχασμούς τους περί της ίδιας εκάστου επιστήμης, όλα αυτά αποκαλύπτουν ίσως ότι οι σημερινοί επιστημονικοί κλάδοι ακολουθούν ένα δρόμο ενοποιητικό, παρά έναν οδηγούντα στην αυτονομία. Για να είμαστε δίκαιοι, βέβαια, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι και στην χώρα μας έχει γίνει μία πρώτη προσπάθεια συνδέσεως του κλάδου με άλλους, όπως π.χ. την λειτουργική (για σύνδεση με την οποία ήδη μας πληροφορεί η Τουλιάτου στο προαναφερθέν άρθρο της^[14]). Υπάρχει όμως πλέον μία αναγκαιότητα να ξεδιαλύνουμε την λεπτή διαφορά μεταξύ δύο θεωρητικών – επιστημικών δηλαδή, όχι μουσικών – χρωών: άλλο η προσέγγιση με επιστημονικούς κλάδους συναφείς ως προς το αντικείμενο (π.χ. Βυζαντινή Μουσικολογία και Βυζαντινή Τελετουργική), και άλλο η προσέγγιση με επιστημονικούς κλάδους συναφείς ως προς τις μεθόδους (π.χ. Βυζαντινή Μουσικολογία και Ιστορική Μουσικολογία).

Η δεύτερη αυτή προσέγγιση, κατά την ταπεινή μου γνώμη και από ότι δειλά-δειλά φαίνεται τα τελευταία χρόνια σε προγράμματα συνεδρίων όπως το παρόν σε θέματα εισηγήσεων ερευνητών εντός και εκτός των συνόρων, είναι αυτή η οποία συνδέεται με ένα πιο ευοίωνο – ως πιο εξελιγμένο συστημικά – μέλλον του κλάδου. Ας σκεφτούμε λοιπόν περί της αυτονομίας στην επιστήμη της ψαλτικής τέχνης με την έννοια της επιστημονικής επάρκειας (δηλαδή επάρκειας στο όνομα και τον ορισμό του όλου κλάδου, στην θεωρία του, στο λογικόν και συνεπές των μεθοδολογικών εργαλείων του, στην αποσαφήνιση των επομένων αντικειμένων προς μελέτη (μία καταγραφή του τι έχει γίνει και τι χρειάζεται ακόμα να γίνει ως προς τα αντικείμενα μελέτης όπως αυτή της Τουλιάτου και άλλων^[15]), κλπ), παρά σαν αυτονομία με την έννοια της περιχαρακώσεώς μας στα κεκτημένα του παρελθόντος και απομόνωση από τις άλλες επιστημονικές κατευθύνσεις, και ως προς το αντικείμενο, και όμως ως προς τις μεθόδους προσεγγίσεώς του.

Για να μιλήσουμε λοιπόν για επιστημολογικές κοινότητες στην έρευνα, ένα από τα πρώτα αντικείμενα με τα οποία οι περισσότεροι των ερευνητικών κλάδων περί του ανθρώπου έχουν ασχοληθεί είναι η πηγή. Επιστροφή στις πηγές είναι ένα συνεχές ζήτημα των μελετητών, κυρίως εκείνων των ιστορικών κλάδων. Η επιστήμη της ιστορίας, μία επιστήμη της οποίας η εξάρτηση από τις πηγές έχει οδηγήσει τους μελετητές της να τις συσχετίσουν με τον ίδιο τον ορισμό της^[16], έχει ορίσει τις πηγές της – και αυτό αναφέρεται εδώ ως μία στιγμή στην ιστορία της ιστορίας,

όχι ως ένα τελικό σημείο – ως ‘ατελή και αποσπασματικά τεκμήρια’, στα οποία ‘βασίζεται η προσπάθεια να επαναδημιουργήσουμε τα σημαντικά χαρακτηριστικά του παρελθόντος’^[17].

Αλλά οι πηγές είναι παρούσες και σε άλλους κλάδους της επιστήμης: θεωρία, αρχαιολογία, ερμηνευτική, ανθρωπολογία, φιλολογία, αφηγηματολογία, και πολλοί άλλοι παρουσιάζουν τις αλήθειες τους αναφερόμενοι στις πηγές, παρά το γεγονός ότι μπορεί να τις ορίζουν και να τις χρησιμοποιούν με διαφορετικούς τρόπους και για διαφορετικούς σκοπούς. Μία πρόσφατη θεωρία η οποία έχει ασχοληθεί με τις πηγές, την αναζήτηση μίας νέας συγγραφής της ιστορίας, την ενδοεπιστημονικότητα, και τον πραγματικό λόγο τον οποίο η έρευνα εκφράζει, μία θεωρία η οποία θα μπορούσε λοιπόν να είναι κάποιας χρησιμότητας και σε εμάς επίσης, είναι η Αρχαιολογία της Γνώσεως του Michel Foucault.

Σημειώσεις:

[7] Χρύσανθος Αρχιεπίσκοπος Δυρραχίου ο εκ Μαδύτου, Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής, Τεργέστη: Π. Πελοπίδης, Τυπογραφία Μιχαήλ Weis, 1832.

[8] Χρύσανθος εκ Μαδύτου ο Αρχιεπίσκοπος, Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ, Εισαγωγή εις τό θεωρητικόν καί πρακτικόν της εκκλησιαστικής μουσικής, Κωνσταντινούπολις: Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ, 1829.

[9] Χρύσανθος Μητροπολίτης Προύσης, Γρηγόριος Πρωτοψάλτης, Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ, Θ. π. Παράσχου Φωκαεύς, Κρηπὶς του Θεωρητικού και Πρακτικού της Εκκλησιαστικής Μουσικής, Θ. π. Παράσχου Φωκαεύς, Κωνσταντινούπολη: Θ. π. Παράσχου Φωκαεύς, 1842.

[10] Κ. Ρωμανού, «A New Approach to the Work of Chrysanthos of Madytos: The New Method of Musical Notation in the Greek Church and the META ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ,» εις Studies in Eastern Chant, τόμ.ν, σσ. 89-100, 1990.

[11] Α. Κώνστας, Τεχνολογία, [χγφο αρ.194 σήμερα στην Βιβλιοθήκη Κοραή της Χίου], [αχρονολόγητο].

[12] G. A. Villoteau, Περί της καθ’ ημάς Εκκλησιαστικής Μουσικής Μεταφρασθέν υπό Ευγενίου ιερέως Περδικάρη εκ Λευκάδος [μτφ του «De la musique grecque moderne» εις De l’etat actuel De l’art musical en Egypte, εις Description de l’Egypte, τόμ. 14, σσ. 784-833, 1809,] Βενετία: Τύποις Αγ. Γεωργίου, 1874.

[13] [Πολλών συγγραφέων], Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum complectens

ritus et ordines, Παρίσι: J. Goar, 1647.

[14] Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, Γιατί το Βυζάντιο, 18η έκδ., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009.

[15] D. Touliatos-Banker, «State of the Discipline of Byzantine Music,» Acta Musicologica, τόμ. L, σσ.181-193, 1978.

[16] E. Wellesz, A history of Byzantine Music and Hymnography, 2η έκδ. αναθεωρημένη και επηυξημένη, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1961.

[17] G. Barraclough, History in a Changing World, Οξφόρδη: Basil Blackwell, 1955.

(συνεχίζεται)

Πηγή: Karagounis, Konstantinos Charil., Kouroupetroglou, Georgios, (eds.), 2015, *The Psaltic Art as an Autonomous Science: Scientific Branches – Related Scientific Fields – Interdisciplinary Collaborations and Interaction*, Volos: Academy for Theological Studies of Volos: Department of Psaltic Art and Musicology,

Web page: <http://speech.di.uoa.gr/IMC2014/> (προσπελαθείσα στις 30/12/2015), σσ. 525-541.